43

THE KASHMIR SERIES

OF

TEXTS AND STUDIES.

KASHMIR SERIES OF TEXTS
AND STUDIES.
No. XVI.

THE

SPANDA SANDOHA

OF

KṢHĒMARĀJA.

EDITED WITH NOTES
BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆḌIT MUKUNDA RĀMA SHÂSTRÎ
OFFICER-IN-CHARGE RESEARCH DEPARTMENT,
JAMMU AND KASHMIR STATE,
SRINAGAR.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT
OF HIS HIGHNESS LIEUT.-GENERAL MAHĀRĀJA

SIR PRATĀP SINGH SĀHIB BAHĀDUR,

G. C. S. I., G. C. I. E.,

MAHÀRÀJA OF JAMMU AND KASHMIR STATE.

BOMBAY:
PRINTED AT THE SHRI VENKATESHWAR STEAM PRESS.
1917.

श्रीमच्छ्रीकण्ठनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेश्यान्
देशेऽप्यस्मिन्नदृष्टो घुसृणविसरवत्तस्तान्मुदे सज्जनानाम् ॥ १ ॥

तरत तरसा संसाराब्धिं विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुत्प्लवदायिनम् ॥ २ ॥

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १६

स्पन्दसंदोहः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य--श्रीक्षेमराजाचार्यविरचितः ।

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-कश्मीरमहाराज-

श्रीप्रतापसिंहवर-प्रतिष्ठापिते

प्रत्नविद्याप्रकाश-(रिसर्च) कार्यालये

तदध्यक्ष-महामहोपाध्याय-पण्डित-मुकुन्दराम-शास्त्रिणा

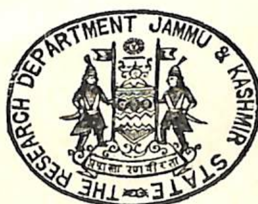
उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपण्डितसहायेन

संगृह्य, संशोधन-पर्यायाङ्कन-विवरणादिसंस्करणोत्तरं

पाश्चात्यविद्वत्परिषत्संमताधुनिकसुगमशुद्धरीत्युपन्यासादिसंस्कारैः परिष्कृत्य

मुम्बय्यां

श्रीवेङ्कटेश्वराख्य-मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीतः ।

संवत् १९७४ खैस्ताब्दः १९१७

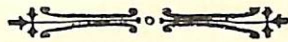
काश्मीर-श्रीनगर

Printed by
Khemraj Shrikrishnadas at his Shri Venkateshwar Steam
Press, 7th Khetwadi, Khambata Lane, Bombay;
and Published by The Research
Department, Srinagar
Kashmir.

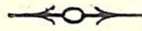
॥ ॐ नमः स्वात्मामृतवपुषे शंभवे ॥

अथ

स्पन्दसंदोहः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीक्षेमराजाचार्य-
विरचितः ।

अकलितमहिमा यः क्ष्मादिसादाशिवान्तं
कलयति हृदि विश्वं चित्रसंयोजनाभिः ।
प्रथयति च विचित्राः सृष्टिसंहारलीलाः ।
स जयति शिव एकः स्पन्दवान्स्वप्रतिष्ठः ॥ १ ॥

---

(१) अकलित इति, न कलितः कलनाविषयीकर्तुमशक्यः स्वस्वरूपाद्बहिः इदन्तेयत्तायामप्रक्षिप्तो वा, महिमा विश्वाभिन्नपरामर्शमयस्वातन्त्र्यशक्त्यात्म ऐश्वर्यं यस्य । यश्च भूम्यादिसदाशिवपर्यन्तं भवाभवातिभवात्मकं विश्वं, हृदि निखिलप्रतिष्ठास्थानात्मचित्प्रकाशे, चित्रसंयोजनाभिः विविधोल्लेखपरामर्शनैः, कलयति उपादानादिसामग्रीनिरपेक्षमेव स्वानतिरिक्तत्वेऽपि अतिरिक्ततया दर्पणे प्रतिबिम्बवदवभासयति । यश्च विचित्रा एव सृष्टिसंहारलीलाः – आभासन-रक्ति-विमर्शन- बीजावस्थापन-विलापनात्मपञ्चविधकृत्यानि प्रख्यापयति । स एकः निर्णीतनीत्या अवभासितविश्वलीलाप्रपञ्चान्तर्बहिश्चा-

चैतन्याब्धेः प्रसरदमृतं त्रोटितायासतन्त्रं
सर्वस्यान्तः स्फुरदपि महामुद्रया मुद्रितं यत् ।
पूर्णानन्दप्रदमतितरामेतदुन्मुद्र्य युक्त्या
योऽन्तर्वक्रं रसयति जयत्येष वीरः कुलेन्द्रः ॥२॥

र्यपि अद्वैतस्वरूपः सन्, स्वाभिन्नस्वातन्त्र्यशक्तिसमवेतः स्व-स्वरूपविश्रान्त्यवस्थितः, समुद्र इव विश्वकल्लोलप्रसरेऽपि अवि-चलत्स्वस्वरूपावस्थानः, सर्वोत्कृष्टतया प्रस्फुरति इति ॥ १ ॥

(१) प्रथमेन परां देवतां परामृश्य अपरां देवतां परा-मृशति चैतन्याब्धेरिति, प्रकाशानन्दसामरस्यात्मचित्स्वरूप-समुद्रसकाशात् अविच्छिन्नप्रवाहपरिपाट्या निःसरणशीलं यत् अलौकिकं निरतिशयस्वात्मानन्दमयममृतम् उन्मूलितभवक-दर्थनाव्यूहम्, यच्च सर्वस्य सप्तविधप्रमातृवर्गस्य ध्यानपूजा-दिपारतन्त्र्यदूषितनियन्त्रणाराहित्येनैव स्वभावतः अन्तरु-न्मिषदपि सत् महामुद्रया अज्ञातया शाम्भवमुद्रया निरोधा-वस्थामापादितम्, तदेतत् अमृतं निरतिशयपूर्णाहन्ताह्लादा-धायि युक्त्या परमशिवशक्तिपातोन्मिषच्छाम्भवाद्युपायप-रिशीलनेन सम्यक् अपुनरन्तरायापत्ति यथा, तथा उन्मुद्र्य स्वोपभोगविधित्सया प्रोद्घाट्य, यः अन्तर्वक्रं बाह्यवृत्त्यु-ल्लाससंकोचपुरःसरमन्तर्मुखतया योगिनीहृदयापरपर्यायपर-शक्तिधाम्नि आस्वादयति, स एष वीरः दलितत्रिविधपा-शबन्धः, कुलस्य करणेश्वरीचक्रस्य प्रसरसंकोचाधायित्वेन अधीश्वरतया देदीप्यमानो जयति ।

पं० ४ क० पु० वक्रे इति पाठः ।

उन्मीलितं[1] स्पन्दतत्त्वं महद्भिर्गुरुभिर्यतः[2] ।
तत एव तदाभोगे[3] किंचित्कौतुकमस्ति नः॥३॥

तत्र आद्यमेव सूत्रं विमृश्यते, परमाद्वयप्रकाशानन्दमयमहेश्वरस्वरूपप्रत्यभिज्ञापनाय समस्तशास्त्रार्थगर्भां समुचितां स्तुतिमिमामुपदिदेश श्रीमान् वसुगुप्तगुरुः

यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां
जगतः प्रलयोदयौ ।
तं शक्तिचक्रविभव-
प्रभवं शंकरं स्तुमः ॥ १ ॥

शम् अशेषोपद्रव[4]रहितपरमानन्दाद्वयचैतन्यप्रकाशप्रत्यभिज्ञापनात्मकम् अनुग्रहं करोति यः तं स्वात्मपरमार्थं शंकरं स्तुमः[5] — समस्तदेहप्राणादिपरिमितप्रमातृपदमधस्पदीकृत्य

अथ च यथा लौकिकममृतं क्षीराब्धौ स्फुरदपि अन्तर्निगूढतया नियतिशक्त्या नियमितमासीत्, तदपि युक्त्या मन्थनादिपरिशीलनेन निःसार्य सर्वदैवतेन्द्र आस्वादयन् अधिगतपूर्णानन्दसद्भावादपगतजरामरणादिकदर्थनः समपादि इति ॥ २ ॥

---

(१) रहस्यात्मतया अनुशिष्टम् ।
(२) श्रीवसुगुप्ताचार्यपादैः ।
(३) तच्चमत्कारप्रकाशने ।
(४) उपद्रवो भेदप्रथनात्मकः ।
(५) स्तुम इत्यत्र कर्तृपदापेक्षायां वयमिति पदं बोध्यम् ।

पं० १ ख० पु० स्पन्दशास्त्रमिति पाठः ।
पं० ९ क० पु० शंकरं नुमः इति पाठः ।

विकल्पाविकल्पादिरूपासु सर्वासु दशासु सर्वोत्कृष्टतया परामृशामः । बहुवचनम् आत्मीकृताशेषानुग्राह्यजनाभेदप्रथनाय । तम् इति च असाधारणस्वरूपप्रत्यभिज्ञापनाय । कोऽसौ शंकरः ? इत्याह यस्योन्मेष इति । अत्र एके स्वरूपप्रकाशनतद्गोपनाभ्यां यत्कर्तृकाभ्याम् उन्मेषनिमेषाभ्यां जगतो विश्वस्य प्रलयोदयौ विनाशसर्गौ इति व्याख्यातवन्तः तदेके न सेहिरे[1], तथाहि – उन्मेषनिमेषौ कादाचित्कौ कादाचित्कजगन्नाशोदयहेतू कथं नित्ये भगवति स्याताम् ? अत उन्मेषनिमेषधर्मकजगत्कारणत्वात् एकैव भगवच्छक्तिः उन्मेषनिमेषशब्दाभ्यां व्यवह्रियते । तथा च यथासंख्यं त्यक्त्वा यथासंभवं यस्य उन्मेषात् जगदुदयो, यन्निमेषात् च प्रलयः इति व्याचचक्षिरे । अत्रापि च शास्त्रार्थोपदेशदृशा शंकरस्वरूपाभिन्नस्य जगतोऽपि कथं कादाचित्कौ विनाशोदयौ भवेताम् ? इति तुल्ये प्रसङ्गे, यदि आभासपरमा[2]र्थानुसारेण तथाभासपरमार्थस्य शंकरस्वभावाभिन्नस्य जगतः तथाभासनमयावेव विनाशोदयौ इष्येते[3] उन्मेषनिमेषावपि

(१) कादाचित्कस्वरूपगोपनतत्प्रकाशनात्मधर्मवत्त्वात् सदा एकरूपस्य भगवतो नित्यताप्रसक्तेः ।

(२) तत्तद्विविधविश्ववैचित्र्येण प्रथमानं सर्वं वस्तुत आभासनमयमेव, आभासात् बहिः अनाभासनरूपम् अवस्तुत्वात् न किंचित् प्रथेतेत्यर्थः ।

(३) परप्रकाशात्ममहेश्वरस्वातन्त्र्यस्वभावपञ्चकृत्यमयावेव ।

पं० ३ ग० पु० साधारणस्वरूपेति पाठः ।

पं० १२ ग० पु० यत् इति पदं नास्ति ।

पं० १३ ख० पु० उपदेशदिशा इति पाठः ।

पं० १४ ख० पु० परमार्थवादानुसारेणेति पाठः ।

पं० १५ क० पु० स्वरूपा भिन्नेति पाठः ।

तथाभासपरमार्थौ भगवति किं न इष्येते । कालो[1]ऽपि आभासनसारो, न तु तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्, इति कथमसौ वराकः आभासयितरि भगवति भेदशंकास्पदम् ।

'एक[2]चिन्ताप्रसक्तस्य' (३।९)

इति च उन्मेषलक्षणमत्रैव अस्ति । तदनुसारेण च निमेषलक्षणमपि स्वरूपगोपनारूपमूह्यम् इति यथासंख्येऽपि न क्षतिः इत्यपरे । तदलमाख्यायिकावर्णनेन । प्रकृतमुच्यते – यस्योन्मेष इति । इह परमेश्वरस्य महाप्रकाशात्मनो विमलस्यापि एकैव परामर्शशक्तिः किंचिच्चलत्ताभासरूपतया स्पन्दः इति, स्फुरत्ता इति, ऊर्मिः इति, बलम् इति, उद्योगः इति, हृदयम् इति, सारम् इति, मालिनी इति, परा – इत्याद्यनन्तसंज्ञाभिः आगमेषु उद्घो[3]ष्यते । सा च एकापि युगपदेव उन्मेषनिमेषमयी । तथाहि – सदाशिवादिक्षितिपर्यन्तस्य तत्त्वग्रामस्य प्राक्सृष्टस्य या संहारापेक्षया निमेषभूः सैव स्रक्ष्यमाणभेदापेक्षया उन्मेषदशा । प्राक्सृष्टभेदसंहाररूपा च या निमेषदशा सैव चिदभेदप्रथाया उन्मेषभूः । भेदा[4]सूत्रण-

---

(१) उन्मेषनिमेषयोः पौर्वापर्यप्राणितः कालो भेदशङ्काकारित्वेन प्रसक्तोऽपि आभाससारतापरमार्थत्वात् तदन्तर्निमग्न एव नैव भेत्तुमलम् ।

(२) एकचिन्ताप्रसक्तस्य यतः स्यादपरोदयः ।
उन्मेषः स तु विज्ञेयः स्वयं तमुपलक्षयेत् ॥ ३–९ ॥

(३) अचलस्य चिदब्धेः ईषत् विश्वस्फुरत्तात्मनामूर्मीणाम् आभासनात् ।

(४) स्रक्ष्यमाणनीलसुखादिभेदप्रथनस्य इत्यर्थः ।

पं० ६ क० पु० गोपनमूह्यमिति पाठः ।

पं० ८ ग० पु० महत्पदं नास्ति ।

पं० ९ क० ग० पु० चलाभासेति पाठः ।

पं० १६ ख० पु० प्रथायामुन्मेषभूः इति पाठः ।

रूपा च या उन्मेषदशा सैव चिदभेदप्रथाया निमेषभूः ।[1] मायापदेऽपि च नीलदिदृक्षात्मप्राग्भूमिरूपा[2] उन्मेषावस्थैव स्फुरितनीलपूर्वपीतावभासनविश्रान्त्यात्मकनिमेषरूपा सर्वस्य स्वसंवित्सिद्धा । अपि च इयं दिदृक्षाभूमिः नीलस्य इदन्तावभासनासूत्रणस्वभावोन्मेषरूपापि, तदैव तस्यैव परमेश्वराभिन्नस्वभावनिमेषपरमार्थापि, वस्तुतस्तु मायापदेऽपि निमेषोन्मेषोपलक्षितसर्वशक्तिविलोलतारूपा इयं परा विमर्शभूमिरेव[3] सर्वदा सर्वस्य स्फुरन्त्यपि मायादशायां न निरूढिं लम्भयति संविदं स्वात्मनि, तत्रापि मध्ये मध्ये प्रकटीभवति । यत्स्वरूपाभिज्ञानाय स्फुटयिष्यति

'अतिक्रुद्ध......... ।[4] (१।२२)

इत्यादि

(१) देहप्राणादिषु अहन्ताभिमननस्वीकरणात्मनि ।

(२) दिदृक्षैव सिसृक्षा, सैव प्राग्भूमिः इच्छारूपा, स एवोन्मेषः ।

(३) 'लोलीभूता परा स्थितिः' इति नीत्या निमेषोन्मेषयोरेव सृष्टिसंहाररूपयोः अन्तर्गता विश्वशक्तयः इत्याशयः ।

(४) अतिक्रुद्धः प्रहृष्टो वा किं करोमीति वामृशन् ।
धावन्वा यत्पदं गच्छेत्तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठितः ॥ २२ ॥
यामवस्थां समालम्ब्य यदयं मम वक्ष्यति ।
तदवश्यं करिष्येऽहमिति संकल्प्य तिष्ठति ॥ २३ ॥
तामाश्रित्योर्ध्वमार्गेण सोमसूर्यावुभावपि ।
सौषुम्नेऽध्वन्यस्तमितौ हित्वा ब्रह्माण्डगोचरम् ॥ २४ ॥
तदा तस्मिन्महाव्योम्नि प्रलीनशशिभास्करे ।
सौषुप्तपदवन्मूढः प्रबुद्धः स्यादनावृतः ॥ २५ ॥

पं० १ ख० पु० प्रथायां निमेषेति पाठः ।

पं० ७ ग० पु० विसर्गभूमिरिति पाठः ।

'.........अनावृतः ॥' (१।२५) इत्यन्तं श्लोकचतुष्टयम् । परशक्तिपातप्रकाशध्वस्तमायावरणस्य तु शिवपदावाप्तौ करालम्बनं ददत्येव परं पूर्णतया सर्वदा न परिस्फुरति। यद्वक्ष्यति

'यदा क्षोभः प्रलीयेत.........,'[1] (१।९)

इत्यादि

'.........करोति च ॥'(१।१०) इत्यन्तम् ।

तथा 'जाग्रदादि...(१-३) इत्यारभ्य' 'तदस्ति परमार्थतः[2] ।' (१-५) इत्यन्तम्। तथाहि[3]–यदा प्रथमायाः शिवात्मनः सामरस्यभूमेः पूर्णाहन्तात्मसामरस्यावस्थितं विश्वं यदि न भवति अविद्यमानं कथं सृज्येत, नीलदिदृक्षारूपा तुटिपातापरपर्याया दशा उदिता, तदा नीलमात्रापेक्षया अहन्ताच्छादितेदन्तासूत्रणरूपा तावती सदाशिवेश्वरता उच्यते । तदैव सैव च

(१) यदा क्षोभः प्रलीयेत तदा स्यात्परमं पदम् ॥ ९ ॥
तदास्याकृत्रिमो धर्मो ज्ञत्वकर्तृत्वलक्षणः ।
यतस्तदीप्सितं सर्वं जानाति च करोति च ॥ १० ॥

(२) जाग्रदादिविभेदेऽपि तदभिन्ने प्रसर्पति ।
निवर्तते निजान्नैव स्वरूपादुपलब्धृतः ॥ ३ ॥
अहं सुखी च दुःखी च रक्तश्चेत्यादिसंविदः ।
सुखाद्यवस्थानुस्यूते वर्तन्तेऽन्यत्र ताः स्फुटम् ॥ ४ ॥
न दुःखं न सुखं यत्र न ग्राह्यं ग्राहको न च ।
न चास्ति मूढभावोऽपि तदस्ति परमार्थतः ॥ ५ ॥

(३) प्रथमकलायां पूर्णाहन्ताख्यायां यदि तत्सामरस्यावस्थितं विश्वं नास्थास्यत् तत् कथमविद्यमानमस्रक्ष्यत इति । अतः प्राक्सृष्टेः स्वरूपाभिन्नस्य विश्वस्य सत्ता अवश्यमभ्युपेया इत्ययमाशयः, उन्मेषस्वरूपाभिज्ञापनाय स्पष्टीक्रियते ।

(४) विश्वसिसृक्षाया उपलक्षणमेतत् ।
(५) स्रक्ष्यमाणेदन्ताया आसूत्रणदशा ।

पं० ३ ख० ग० पु० ददात्येवेति पाठः, ग०पु० पूर्णतया स्फुरतीति च पाठः ।
पं० ९ ख० पु० शिवादिसामरस्येति पाठः ।
पं० ११ ख० पु० दशोदेतीति पाठः ।

पूर्णाहन्तात्मसामरस्यावस्थितविश्वापेक्षया शिवतापि, यदि हि अन्या सदाशिवप्रकाशात्मतया नावस्थिता स्यात् कथम् उत्तरकालं सृज्येत चिद्रूपव्यतिरेकेण अन्यस्य स्रष्टृत्वानुपपत्तेः । प्रमापितं च एतत् प्रत्यभिज्ञायाम्

'चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः ।
योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥' (१।५।७)

इति । इहापि वक्ष्यति

'यत्र स्थितमिदं विश्वं कार्यं यस्माच्च निर्गतम्' (१।२)

इति । ते च एते शिवतासदाशिवेश्वरते परस्परव्याप्त्या अवस्थिते एकरूपे एव । यदा तदा इति हि उपदेश्यापेक्षया वाचि क्रमोऽयं, न वस्तुनि । अत एव युगपदेव इयं संवित् स्रष्ट्री च संहर्त्री च इति सक्रमाभासा, अस्रष्टृसंहर्तृरूपा शुद्धाहन्ताप्रकाशमयी अक्रमापि इत्यलम् । उपदेशधना एव एनां भूमिं चिन्वते इति । इहापि च

'दिदृक्षयैव......'[3] (३।११) इत्यत्र सूत्रे
'तमधिष्ठातृभावेन'[4]......' (१।११)

(१) चिद्रूपात् व्यतिरिक्तस्य मायाप्रकृत्यादेः भेदाभेदविकल्पोपहतत्वात् नास्ति स्रष्टृत्वोपपत्तिः । तथा हि चित्प्रकाशात् भिन्नत्वे अप्रकाशमानत्वेन असत्त्वात्, अभेदे तु प्रकाशमानतया चिन्मयतासिद्धेः ।

(२) उपदेश्यावबोधनाय अनाख्यस्वरूपात् आरभ्य शिवादिभूम्यन्ततत्त्ववर्णनक्रमः । वस्तुतोऽक्रममेव विश्वप्रथनं परमार्थमयमेव इत्याशयः ।

(३) दिदृक्षयेव सर्वार्थान्यदा व्याप्यावतिष्ठते ।
तदा किं बहुनोक्तेन स्वयमेवावभोत्स्यते ॥ ३–११ ॥

(४) तमधिष्ठातृभावेन स्वभावमवलोकयन् ।
स्मयमान इवास्ते यस्तस्येयं कुसृतिः कुतः ॥ १–११ ॥

पं० १ क० ग० पु० यदि हि अन्तः स तदा शिवप्रकाशेति पाठः ।
पं० ४ क० ग० पु० प्रसाधितं चेति पाठः ।
पं० ७ क० पु० इहापि लक्ष्यते इति पाठः ।
पं० ११ ख० पु० अयमिति नास्ति ।

इत्यत्र च अयमेव उपदेशार्थः ।

'सदा सृष्टिविनोदाय ... ... '।
'प्रतिक्षणमविश्रान्तः ... ... '।
'प्राकाम्यमात्मनि यदा ... ... '।

इत्यादौ च गुरूणामयमेव आशयः । अस्ति च आगमः

'लेलिहाना सदा देवी सदा पूर्णा च भासते[2] ।
ऊर्मिरेषा विबोधाब्धेः शक्तिरिच्छात्मिका प्रभोः ॥'

इति । एवमियम् एकैव अविभागा विमर्शभूमिः उन्मेषनिमेषमयी उन्मेषनिमेषशब्दाभ्यामभिधीयते । ततश्च उन्मेषौ च निमेषौ च इति विगृह्य उन्मेषस्य निमेषमयस्य, निमेषस्य च उन्मेषमयस्य, प्राधान्येतरताविभक्तस्य धरण्यादि-सदाशिवान्तं जगत् प्रति प्रलयोदयहेतुत्वं व्याख्यातव्यम् । एवं च प्रलयौ च, उदयौ च इति विगृह्य प्रलयोदयौ इति व्याख्येयम् । तथाहि – नीलादेः यो बहीरूपताया उदयः स एव अहन्तारूपतायाः प्रलयः, एवं यो बहीरूपतायाः प्रलयः स एव अहन्तारूपताया उदयः इति प्रलयोऽपि उदयरूपः, उदयोऽपि प्रलयपरमार्थः । भेदाभेदप्रा-

(१) सदा सृष्टिविनोदाय सदा स्थितिसुखासिने ।
सदा त्रिभुवनाहारतृप्ताय स्वामिने नमः ॥

इति स्तोत्रावलौ । स्तवचिन्तामणौ च

प्रतिक्षणमविश्रान्तस्त्रैलोक्यं कल्पनाशतैः ।
कल्पयन्नपि कोऽप्येको निर्विकल्पो जयत्यजः ॥

(२) कृशतायामपि पूर्णैव राजते इत्यर्थः ।

पं० ८ क० पु० उन्मेषनिमेषमयीति वाक्यं नास्ति ।
पं० १२ क० ग० पु० प्रतिशब्दो नास्ति ।

धान्येतरताकृतस्तु अत्र विवेकः । वस्तुतः चिदात्मैव तथा भाति इति अक्रमतैव अत्र इत्युक्तम् । समासश्च इत्थमेव उपपन्नः । तथा च द्वन्द्वसमासे भाष्यम्

'यदि निदर्शयितुं बुद्धिः एवं
निदर्शयितव्यम् धवौ च खदिरौ च।'

इत्यादि । इहैव च स्वतन्त्रशिवाद्वयदर्शने एकैकस्य अर्थस्य अनेकत्वं संगच्छते[1]। अन्यत्र हि प्रतिनियतरूपा भावाः इत्येकोऽपि द्व्यर्थः, अपरोऽपि द्व्यर्थः इति का संगतिः इत्यलम् अप्रकृतेन। एवं च व्याख्याते सति यत् पञ्चविधकृत्यकारित्वं श्रीस्वच्छन्दादिशास्त्रेषु परमेश्वरस्य उच्यते, तदपि[2] स्वीकृतम् । तथा च – भेदासूत्रणतदुल्लासनरूपेण उन्मेषेण[3] किंचित्स्वरूपनिमेषमयेन शुद्धाशुद्धरूपा द्विविधा षडध्वनः सृष्टिः । एवं द्विविधभेदनिमेषेण किञ्चिदभेदस्पृगूर्ध्वोन्मेषणरूपेण संहारः । तथा उन्मेषनिमेषाभ्यां लोलीभूताभ्याम् आभासनानाभासनप्रसरपरमार्था स्थितिः । यथोक्तम्

'.... ... ... लोलीभूता परा स्थितिः ।'

---

(१) प्रकाशमयतापरमार्थवादानुसृत्या एकस्यैव अर्थस्य षट्त्रिंशत्तत्त्वमयतात्मानेकार्थत्वम् आम्नातमस्ति ।

(२) उन्मेषनिमेषाभ्यां परमेश्वरस्य सर्गादिपञ्चविधकार्यमपि स्वीक्रियते ।

(३) निर्विकल्पसविकल्परूपेण उन्मेषेणेत्यर्थः ।

पं० ७ ख० ग० पु० अनेकार्थत्वं संगतमिति, रूपाभावादिति च पाठः ।

पं० ८ ख० पु० कथमपरोपि व्यर्थ इति पाठः ।

पं० १२ ख० पु० शुद्धतया द्विविधेति पाठः ।

पं० १४ ख० पु० लोलीभूतभासताभासतेति पाठः ।

इति सिद्धपादैः । तथा उत्पन्नस्वरूपोन्मेषाभासरूपो वस्तुतो निरयादिभोगमयो यः पूर्णो निमेषः स्वस्वरूपस्य स विलयः। सर्वात्मना पुनः यः पूर्णः उन्मेषः स चाशेषभेदोपशमनान्निरूपितपूर्वर्द्धितो निमेषमयः, सोऽनुग्रहः इति परमेश्वरस्य पञ्चविधकृत्यकारित्वम् अनेनैव स्पृष्टम् । इत्थं प्रलयोदयावपि संगमनीयौ । प्रलयादिकं च आभास्यनिष्ठं आभाससारमेव, न तु प्रकाशात्मनोऽस्य परमेश्वरस्य तत् किंचित् । यद्वक्ष्यति

'अवस्थायुगलं चात्र ... ... ' (१–१४)

इत्यारभ्य ।

'... ... ... कर्तृत्वं ...।' (१–१४)

इत्यन्तम् । मायाप्रमातृभूमावपि परमेश्वरस्य प्रकाशात्मनः इदं पञ्चविधकृत्यकारित्वं स्थितमेव, पूर्णं तु तत्संबन्धसावधानविज्ञानशालिसंचेत्यम् । एवंभूतस्य हि भगवतो नीलप्रकाशादिकाले नीलाभासे देशकालसंभिन्ने स्रष्टृता, देशकालाकारान्तरसंभिन्नशंकायां

(१) संस्कारविगलनेन सर्वभेदनाशे सति, यत्र नष्टस्य भेदस्यापि संस्कारो विनश्यति स तादृशः पूर्णोन्मेषात्मा, सृष्टि-स्थिति-संहार-विलयेषु अन्योन्यस्य संस्कारशेषता, विना अनुग्रहं वस्तुतो दुरुच्छेद्या, सैव हि संसारकारणम् ।

(२) अवस्थायुगलं चात्र कार्यकर्तृत्वशब्दितम् ।
कार्यता क्षयिणी चात्र कर्तृत्वं पुनरक्षयम् ॥

(३) तत्र ग्राह्यग्राहकसंबन्धावधानवद्भिरवगम्यते पूर्णम् ।

पं० १ ख० पु० पूज्यपादैरिति पाठः ।
पं० २ ग० ङ० पु० निरयस्वर्गमय इति पाठः ।
पं० ५ क० पु० स्पष्टमिति, इत्थं तयेति च पाठः ।
पं० १३ क० पु० एकीभूतस्येति पाठः ।

संहारः, प्राक्सृष्टे नीलाद्याभाससामान्ये स्थितिहेतुता, तत्रैव अभेदांशसर्गे विलयहेतुता इत्यादि पीताभासादावपि योज्यम् । तथा प्रथमाभासितनीलतद्ग्राहक[1]भावापेक्षया संहर्तृत्वम्, अवभासमानपीततद्ग्राहकभावापेक्षया स्रष्टृत्वम्, विच्छिन्नताभासाद्यपेक्षया स्थितिहेतुता, अन्तःसंस्काररूपतापादिता[3]भासापेक्षया विलयकारित्वम्, शुद्धसंविदैक्यापन्न[4]प्रविलापितस्मृत्यादिबीजभावाभासापेक्षया अनुग्रहीतृत्वम् इत्येवं सर्वदा सर्वासु दशासु पञ्चविधकृत्यकारित्वं माहेश्वरमेव एकरूपं सर्वत्र जृम्भ[5]माणमवस्थितम् इति । तत्रैव चि[6]च्चक्रैश्वर्यात्मनि स्वस्वभावे शंकररूपे स्वप्रकाशे केषांचिदेव अनुत्तरसमाधिधनानां धिषणा अधिरोहति, न तु अन्येषां देहाद्यहंभावभाविनाम् । यदुक्तं भर्गशिखायाम्

'वीरभैरवदेवोऽपि परमानन्दविग्रहः ।
उदेति मोहपङ्काङ्के पशुहृत्कुहरे कथम् ॥'

इति । एवं च व्याख्यातोपदेशप्रकारः इहैव अग्रे स्फुटीभविष्यति

---

(१) नीलभावप्रमितिभाजः ।
(२) सृज्यमानपीतवस्तुनः ।
(३) भेदावभासमानपदार्थस्य ।
(४) चित्स्वरूपाभिन्नतां प्राप्तस्य ।
(५) वस्तुतः तथा तथा माहेश्वर्यमेव पञ्चधा सृष्ट्यादिविचित्रक्रीडया विलसतीत्यर्थः ।
(६) चिच्चक्रं चित्स्वरूपस्य तथा तथा विश्वरूपतया कचनं, तदेव ऐश्वर्यं तदात्मैव शंकरः । तत्र कैश्चिदेव योगिभिः विश्रान्तिरासाद्यते इत्यर्थः ।

पं० २ क० ग० पु० अभेदांशस्पर्शे इति पाठः ।
पं० ९ ख० पु० सर्वदा जृम्भमाणमिति पाठः ।

'जाग्रदादि... ... ...'[1] (१-३)

इत्यारभ्य

'तदस्ति परमार्थतः ... ... ।।' (१-५)

इत्यत्र । तथा

'तस्योपलब्धिः सततं त्रिपदाव्यभिचारिणी।' (१-१७)

'अतः सततमुद्युक्तः स्पन्दतत्त्वविविक्तये।' (१-२१)

'इति वा यस्य संवित्तिः ... ...'[2] (२-५)

'प्रबुद्धः सर्वदा तिष्ठेत्...[3] ... ...' (३-१२)

इत्यादिस्थानेषु । ग्रन्थप्रान्ते च इदमेव संहरिष्यति ।

'यदा त्वेकत्र संरूढस्तदा तस्य लयोद्भवौ ।
नियच्छन्भोक्तृतामेति ततश्चक्रेश्वरो भवेत् ।।' (३ । १९)

इति । लयोदयौ हि अत्र व्याख्यातपरमार्थावेव[4] । इदमेव च चक्रैश्वर्यं – यत् सर्वदा पञ्चविधकृत्यकारिचिन्मयस्वरूपा-

---

(१) जाग्रदादिविभेदेऽपि तदभिन्ने प्रसर्पति ।
निवर्तते निजान्नैव स्वभावादुपलब्धृतः ॥ ३ ॥
अहं सुखी च दुःखी च रक्तश्चेत्यादिसंविदः ।
सुखाद्यवस्थानुस्यूते वर्तन्तेऽन्यत्र ताः स्फुटम् ॥ ४ ॥
न दुःखं न सुखं यत्र न ग्राह्यो ग्राहको न च ।
न चास्ति मूढभावोऽपि तदस्ति परमार्थतः ॥ ५ ॥

(२) इति वा यस्य संवित्तिः क्रीडात्वेनाखिलं जगत् ।
स पश्यन्सततं युक्तो जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ २-५॥

(३) प्रबुद्धः सर्वदा तिष्ठेज्ज्ञानेनालोच्य गोचरम् ।
एकत्रारोपयेत्सर्वं ततोऽन्येन न पीड्यते ॥ ३-२ ॥

(४) लय उदयपरमार्थः, उदयोऽपि लयपरमार्थः इति उभयमपि परमार्थ-प्रकाशमयम् ।

वस्थानम् इति अलं कतिपयजनहृदयाश्वासदायिनीभिः कथाभिः ।

अपि च यस्य चिदानन्दघनस्य आत्मनः उन्मेषनिमेषाभ्यां स्वरूपोन्मीलननिमीलनाभ्यां 'यदन्तः तत् बहिः'[१] इति कृत्वा जगतः शरीररूपस्य, तदनुषङ्गेण च बाह्यस्यापि विश्वस्य, प्रलयोदयौ निमज्जनोन्मज्जने इति समावेशव्युत्थानापेक्षया यथासंख्येनापि योज्येम्[२] ।

ननु च श्रीमत्स्वच्छन्दाद्यागमोक्तप्रकारेण यथा ब्रह्मा[३]दीनां स्वापप्रबोधावस्थयोः तदधरवर्तिलोकानां व्यतिरिक्तानामेव प्रलयोदयौ भवतः, तथा परमेश्वरापेक्षयापि विश्वस्य व्यतिरिक्तस्यैव प्रलयोदयौ इति तावत् उक्तम् । दृष्टं हि कुम्भकारादीनां व्यतिरिक्तकार्यकारित्वम् इति प्रमाणसिद्धमेव किम् अभ्युपगम्यते, आहोस्वित् अन्यथा[४] ? इति संशयं शमयितुं विशेषणद्वारेण हेतुमाह । 'शक्तिचक्रविभवप्रभवम्' इति ।

'शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः ।'

---

(१) अनेन न्यायेन अन्तःस्थितमेव बहिः प्रकटीक्रियते इत्यर्थः ।

(२) चिदात्मनो यत् उन्मज्जनं स समावेशः, जगतो यत् उन्मज्जनं तत् व्युत्थानम्, अभिन्नताया यः उन्मेषः स जगतः प्रलयः ।

(३) सत्यादिलोकवर्तिनाम् ।

(४) अभेदरूपतया ।

पं० १ ख० ग० पु० हृदयाश्वासिनीभिरिति पाठः ।

पं० १० क० पु० लयोद्भवौ इति पाठः ।

पं० ११ ख० पु० तावद्युक्तमिति पाठः ।

इत्यागमस्थित्या यावत् किंचित् आभासते, तत् सर्वं प्रकाशमयमेव – अप्रकाशस्य प्रकाशनानुपपत्तेः इति युक्ति-वशेन स्वप्नसंकल्पादौ संविद एव आभासोल्लासनाहेतुत्वं दृष्टम् इति । अनुभवानुसारेण च प्रकाशस्यैव भगवतः प्रकाशमानं विश्वम् अस्य शक्तयः, तासां यत् चक्रं संयो-जनादिवैचित्र्यव्यवस्थितः समुदायः, स[1] एव विभवः स्फीतता, तस्य प्रभवः प्रभवति अस्मात् इति कृत्वा तथातथावभासनपरमार्थः स्वस्वभाव एव यः, तम् । यद्वक्ष्यति

'यस्मात्सर्वमयो जीवः सर्वभावसमुद्भवः ।
तत्संवेदनरूपेण तादात्म्यप्रतिपत्तितः ॥' (२ । ३)

इति । तादात्म्यात् तत्संवेदनं, तस्मात् हेतोः इत्यादि ।

यद्वा शक्तिचक्रस्य इन्द्रियवर्गस्य, यो विभवो निज-निजविषयप्रवृत्त्यादिकः, तस्य प्रभवं प्राग्वत् । यतो वक्ष्यति

'यतः करणवर्गोऽयं[2] ... ... ।'
... ... प्रवृत्तिस्थितिसंहृतीः ॥'
लभते ... ... ।' (१ । ६)

इति ।

---

(१) विश्वसमुदायः ।

(२) यतः करणवर्गोऽयं विमूढोऽमूढवत्स्वयम् ।
सहान्तरेण चक्रेण प्रवृत्तिस्थितिसंहृतीः ॥

पं० ३ ख० पु० स्वसंकल्पादौ इति, उल्लासहेतुत्वमिति च पाठः ।

अथ च शक्तिचक्रस्य करणेश्वरीचक्रस्य[1] यो विभवो विचित्रसृष्टिसंहारादिकारित्वं, तस्य प्रभवं क्रमार्थावभासनकारित्वकृतमक्रममहाप्रकाशमयम् । यद्वक्ष्यति

'सहान्तरेण चक्रेण प्रवृत्तिस्थितिसंहृतीः ॥
लभते ... ... ।' (१. ६)

इति आन्तरं चक्रम् अत्रैतदेव व्याख्येयम्, न तु अन्तःकरणत्रयम् – तस्य करणवर्गेणैव स्वीकृतत्वात् । करणवर्गस्य स्वात्मनः प्रवृत्त्यादिमात्रत्वम्, करणेश्वरीचक्रस्य तु सृष्ट्यादिकारित्वमेव प्रवृत्त्यादिलाभ इति व्याख्येयम् इत्यलम् ।

शक्तिचक्रं मन्त्रगणो मुद्रा[2]समूहश्च, तस्य यो विभवः त्रिविध[3]सिद्धिसाधनसमर्थत्वं, तस्य प्रभवम् इति प्रभवोपलक्षितोत्पत्तिविश्रान्तिस्थानम् । यद्वक्ष्यति

'तदाक्रम्य बलं मन्त्राः ... ...' (२।१)

इत्यादि

... ... निरञ्जनाः[4] (२।२)

इत्यन्तम् । व्याख्यातेन च शक्तिचक्रविभवेन मन्त्रा-

---

(१) करणशक्तिवर्गस्य ।
(२) परापरमन्त्रमुद्रागणः शिवसूत्रादिषु बोध्यः ।
(३) पर–परापर–अपरात्मिका त्रिधा सिद्धिः ।
(४) तदाक्रम्य बलं मन्त्राः सर्वज्ञबलशालिनः ।
प्रवर्तन्तेऽधिकाराय करणानीव देहिनाम् ॥
तत्रैव संप्रलीयन्ते शान्तरूपा निरञ्जनाः ।

पं० १ ग० पु० करणेश्वरीवर्गस्येति पाठः ।
पं० २ क० पु० कारित्वकृतमिति पाठः ।
पं० ३ क० पु० प्रकाशपात्रत्वमिति पाठः ।
पं० ९ ख० पु० प्रवृत्त्यादिक इति पाठः ।

दिसामर्थ्यात्मना प्रभा दीप्तिः यस्य साधकचित्तस्य, तत् वाति गच्छति प्राप्नोति अधितिष्ठति गन्धयति च विनाशयति स्वात्मनि विश्रमयति यः तम्। यत् स्फुटीभविष्यति ।

'सहाराधकचित्तेन ... ... [1]।' (२।२)

इत्यादि ।

शक्तिचक्रेण दीक्षानुग्रहध्येय[2]समापत्त्यादिना सामर्थ्यसंपदा विभवो यस्याचार्यस्योदयस्तस्य प्रभवं । यत् अभिधास्यति ।

'अयमेवोदयस्तस्य [3] ... ... (२।६) ... ...

इत्यादि

... ... शिवसद्भावदायिनी' (२।७)

इत्यन्तम् ।

अपि च शक्तयो ब्राह्म्यादिदेव्यो ब्रह्मादिकारणमाला च, तासां संबन्धि चक्रं स्वभावशून्यपशुप्रमातुः अद्वयरूपोर्ध्वभूम्यनारोहणक्षमो भेदमयाधरसरणिसंचारचतुरश्च

(१) सहाराधकचित्तेन तेन ते शिवधर्मिणः ॥
(२) ध्यातव्यदेवतात्मना तादात्म्यम् ।
(३) अयमेवोदयस्तस्य ध्येयस्य ध्यायिचेतसि ।
तदात्मतासमापत्तिरिच्छतः साधकस्य या ॥
इयमेवामृतप्राप्तिरयमेवात्मनो ग्रहः ।
इयं निर्वाणदीक्षा च शिवसद्भावदायिनी ॥
(४) कादिक्षान्ततत्तद्वाचकात्मानः ।
(५) विस्मृतचित्स्वभावस्य पशोः ।

पं० ६ ख० पु० दीक्षाग्रहेति पाठः ।
पं० ७ क० पु० यस्याचार्यादेस्तस्येति पाठः ।
पं० १४ ख० पु० प्रभावशून्येति पाठः । क० पु० अद्वयतयेति च पाठः ।
पं० १५ ख० पु० भेदमयाधानेति पाठः । ग० पु० भेदमायाधारेति पाठः ।

व्यूहः, तस्य यो विभवः तथाकार्यकारित्वं[1] तस्य प्रभवम् । यद्वक्ष्यति

'शब्दराशिसमुत्थस्य शक्तिवर्गस्य[2] ... ... '(३ । १३)

इत्यादि

'बन्धयित्री ... ...' (३ । १६)

इत्यन्तम् ।

' तन्मात्रोदय ... ... [3] (३ । १७)

इत्यादि

... ... प्रचक्ष्महे ॥'(३ । १८)

इत्यन्तं च । तस्यैव शक्तिचक्रस्य यो विभवः स्वस्वभावपदापेक्षया अधराधरभूत्यागेन ऊर्ध्वोर्ध्वारोहणक्षमता, तस्यापि प्रभवं प्राग्वत् । यदत्रैव वदिष्यति

'... स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिका ॥' (३।१६)

---

(१) भेदमयाध्यवसायादि प्रसरनिपतनादि कार्यकरणशीलत्वम् ।

(२) शब्दराशिसमुत्थस्य शक्तिवर्गस्य भोग्यताम् ।
कलाविलुप्तविभवो गतः सन्स पशुः स्मृतः ॥
परामृतरसापायस्तस्य यः प्रत्ययोद्भवः ।
तेनास्वतन्त्रतामेति स च तन्मात्रगोचरः ॥
स्वरूपावरणे चास्य शक्तयः सततोत्थिताः ।
यतः शब्दानुवेधेन न विना प्रत्ययोद्भवः ॥
सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी ।
बन्धयित्री...... ॥

(३) तन्मात्रोदयरूपेण मनोऽहंबुद्धिवर्तिना ।
पुर्यष्टकेन संरुद्धस्तदुत्थं प्रत्ययोद्भवम् ॥
भुङ्क्ते परवशो भोगं तद्भावात्संसरत्यतः ।
संसृतिप्रलयस्यास्य कारणं संप्रचक्ष्महे ॥

इति । किं च शक्तिचक्रं खेचरी-गोचरी-दिक्चरी-भूचर्यादिः – बाह्यान्तरताभेदभिन्नो नानायोगिनीगणः, तदुपलक्षितो वीरव्रातश्च, तस्य यो विभवः अतीतानागतज्ञानाणिमादिप्राप्तिस्वविषयाभोगसमयपूर्णप्रथावाप्त्याद्यनन्तक्षुद्राक्षुद्रसिद्धिलाभम् ऐश्वर्यं प्राति पूरयति यः, स शक्तिचक्रविभवप्रः स च असौ भवो भवति तेन तेन रूपेण इति कृत्वा, तम् । यद्वक्ष्यति विभूतिस्पन्दे

'यथेच्छाभ्यर्थितो धाता ...[2] '(३ । १)

इत्यादिना

'कुतः सा स्यादहेतुका ॥' (३ । ८)

---

(१) शक्तिचक्रोपलक्षितः शक्तिमतां संघः, विना शक्तिमन्तं शक्तीनां स्थित्यनुपपत्तेः ।

(२) यथेच्छाभ्यर्थितो धाता जाग्रतोऽर्थान् हृदि स्थितान् ।
सोमसूर्योदयं कृत्वा संपादयति देहिनः ॥
तथा स्वप्नेऽप्यभीष्टार्थान् प्रणयस्यानतिक्रमात् ।
नित्यं स्फुटतरं मध्ये स्थितोऽवश्यं प्रकाशयेत् ॥
अन्यथा तु स्वतन्त्रा स्यात्सृष्टिस्तद्धर्मकत्वतः ।
सततं लौकिकस्येव जाग्रत्स्वप्नपदद्वये ॥
यथा ह्यर्थोऽस्फुटो दृष्टः सावधानेऽपि चेतसि ।
भूयः स्फुटतरो भाति स्वबलोद्योगभावितः ॥
तथा यत्परमार्थेन यदा यत्र यथा स्थितम् ।
तत् तथा बलमाक्रम्य न चिरात्संप्रवर्तते ॥
दुर्बलोऽपि तदाक्रम्य यतः कार्ये प्रवर्तते ।
आच्छादयेद्बुभुक्षां च तथा योऽतिबुभुक्षितः ॥
अनेनाधिष्ठिते देहे यथा सर्वज्ञतादयः ।
तथा स्वात्मन्यधिष्ठानात्सर्वत्रैवं भविष्यति ॥
ग्लानिर्विलुण्ठिका देहे तस्याश्चाज्ञानतः सृतिः ।
तदुन्मेषविलुप्तं चेत् कुतः सा स्यादहेतुका ॥

इत्यन्तेन श्लोकाष्टकेन। श्रीवामेश्वर्याधिष्ठितानि खेचरी-गोचरी-दिक्चरी-भूचरी-चक्राणि आन्तराणि, बाह्यानि च व्याख्यायन्ते। यत्र वमन्ति विश्वं भेदाभेदमयं भेदसारं च, गृणन्ति उच्चैर्गिरन्ति च भेदसारं, भेदाभेदमयं च अभेदसारम् आपादयन्ति इति संसारवामाचाराः वामाः शक्तयः, तासाम् ईश्वरी स्वामिनी एकैव भगवती — तदधिष्ठितत्वात्[1] वामाचक्रमपि वामेश्वरीचक्रम् अभिधीयते इति । खे बोधगगने चरन्ति इति खेचर्यः प्रमातृभूमिस्थिताः, परशक्तिपातपवित्रितानां चिदानन्दप्रसरोद्गमनसारा अकालकलितत्वादभेदसर्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वपूर्णत्वव्यापकत्वस्वरूपोन्मीलनपरमार्थाः[2] । मायामोहितानां[3] तु अनानन्दप्रदाः शून्यप्रमातृभूमिचारिण्यः काल-कला-शुद्धविद्या-राग-नियतिमयतया बन्धयित्र्यः । गौः वाक् तदुपलक्षितासु संजल्पमयीषु बुद्ध्यहंकारमनोभूमिषु चरन्ति इति गोचर्यः शक्तिपातवतां शुद्धाध्यवसायाभिमानसंकल्पप्ररोहिण्यः, परेषां तु विपर्यासिन्यः । दिक्षु च दशसु बाह्येन्द्रियभूमिषु चरन्ति इति दिक्चर्यः अनुगृहीतानां अद्वयप्रथनसाराः, परेषां तु द्वयप्रतीतिपातिन्यः । भूः रूपादिपञ्चकात्मकं मेयपदं, तत्र चरन्ति

---

(१) ईश्वर्याधिष्ठितत्वात् तत्स्थानां वामाख्यशक्तीनां तद्वत्सामर्थ्योत्पादात् ।

(२) स्वशक्त्यविभिन्नतया परामर्शनात् ।

(३) मायाख्यया पारमेश्वर्या शक्त्या भेदप्रथामापादितानां संकुचितप्रमातॄणाम् ।

पं० ७ क० पु० अभिधीयेतापि इति पाठः ।

पं० ११ ख० पु० अनानन्दप्रथाः इति पाठः ।

पं० १७ ख० पु० प्रथासारा इति पाठः ।

तदाभोगमय्य आश्यानीभावेन तन्मयताम् आपन्ना भूचर्यः प्रबुद्धानां चित्प्रकाशशरीरतया स्फुरन्त्यः, इतरेषां सर्वतो व्यवच्छेदकतां दर्शयन्त्यः । इत्येवं वामेश्वरीशक्त्या प्रसारितानि आन्तराणि अपरपरापरपरप्रथाहेतुत्वात् अघोरघोरघोरतरनामनिरुक्तानि चत्वारि खेचरी-गोचरी-भूचरी-दिक्चरीचक्राणि तथाविधवीर[1]व्रातसहितानि तानि । यथोक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे

'विषयेष्वेव संलीनानधोधः पातयन्त्यणून् ।
रुद्रा[2]णून्याः समालिङ्ग्य घोरतर्योऽपराः स्मृताः ॥
मिश्रकर्मफलासक्तिं पूर्ववज्जनयन्ति याः ।
मुक्तिमार्गनिरोधिन्यस्ताः स्युर्घोराः परापराः[3] ॥
पूर्ववज्जन्तुजातस्य शिवधामफलप्रदाः ।
पराः प्रकथितास्तज्ज्ञैरघोराः शिवशक्तयः ॥'

इति । बाह्यानि पुनरेतद्वामेश्वर्यधिष्ठितान्येव खेचरी-भूचरी-गोचरी-दिक्चरीचक्राणि । तत्र आकाशे चरन्त्योऽशरीराः खेचर्यः, यदिच्छामात्राधिष्ठितमिथुनसंप्रयोगजः प्रबुद्धशुद्धविद्योदयो योगिनीगर्भोद्भूतो भवति । यथोक्तं श्रीतन्त्रालोके

'अन्याश्च गुरुतत्पत्न्यः श्रीमत्कालीकुलोदिताः ।
अनन्तदेहाः क्रीडन्त्यस्तैस्तैर्देहैरशङ्किताः ॥
प्रबोधिततदिच्छाके तज्जं कौलं प्रकाशते ।'

---

(१) वीराः शक्तिमन्तः ।

(२) रोदयन्ति पशून् अधःपातनेन, संसाररुजं द्रावयन्ति चेति वा रुद्राः ।

(३) भोगापवर्गात्ममिश्रकर्मणि या आसक्तिं जनयन्ति मुक्तिमार्गं च निरुन्धन्ति ता घोराख्याः परापरशक्तयः प्रोच्यन्ते इत्यन्वयः ।

पं० ६ ग० पु० व्रतसंहितानि तानि इति पाठः ।

पं० १७ ख० पु० विद्योदययोगिनीति पाठः ।

पं० १८ ग० पु० कुलोचिता इति पाठः ।

पं० २० क० पु० अबोधितेति, तज्जे कौले इति च पाठः ।

इति । गोचर्यस्तु गोशब्दवाच्यपशुहृदयसाराहरणरताः तेनैव क्रमेण स्वात्मनः, पशूनां च तत्तत्सिद्धिसाधनप्रवणा एकजन्मनः प्रभृति सप्तजन्मान्तमपि पशुमाहरन्त्यः । दिक्चर्यस्तु भ्रान्तचक्रवत् सर्वत्र चरन्त्यः परापरसिद्धिप्रवणाः । भूचर्यस्तु स्वस्वभावतयैव कुङ्कुमनारिकेलादिवत् तत्तत्पीतादिभूमिजाताः[1] पूर्णत्वापूर्णत्वादिनानाभेदितत्तद्देवतांशकोद्भूताः ।

अपि च शक्तिचक्रस्य आगमसंप्रदायप्रसिद्धनानादेवतापरमार्थस्य रागद्वेषक्रोधविकल्पादिप्रत्ययग्रामस्य, तथा देहाश्रिततत्तद्देवतापरमार्थनानाधात्वादिगणस्य, यो विभवः तत्तदुपनिषत्सिद्धः प्रभावविशेषः, मायामूढान् प्रति बन्धहेतुत्वं च, तस्य उभयस्यापि प्रभवम् । तदेतत् उपदेक्ष्यति

'गुणादिस्पन्दनिष्यन्दाः सामान्यस्पन्दसंश्रयात्[2] ' (१ । १९)

इत्यादि ।

... ... संसारवर्त्मनि' (१ । २०)

इत्यन्तम् । तथा

'सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य .... (३ । १६

इत्यादि । अन्यत्रापि आगमेषूक्तम्

---

(१) कुंकुमं पीतभूमौ, नारिकेलं भूमेरग्रभागे जायते इति प्रसिद्धिः ।

(२) गुणादिस्पन्दनिःष्यन्दाः सामान्यस्पन्दसंश्रयात् ।

लब्धात्मलाभाः सततं स्युर्ज्ञस्यापरिपन्थिनः ॥

अप्रबुद्धधियस्त्वेते स्वस्थितिस्थगनोद्यताः ।

पातयन्ति दुरुत्तारे घोरे संसारवर्त्मनि ॥

'कुलसारमजानन्तो ह्यद्वये निपतन्ति ये ।
स्वचित्तोत्थविकल्पान्धा निरये निपतन्ति ते ॥'

इति । तथा

'येन येन निबध्यन्ते जन्तवो रौद्रकर्मणा ।
सोपायेन तु तेनैव मुच्यन्ते भवबन्धनात् ॥'

इति । एवंप्रायं च व्याख्यानं नानागमसंवादितमस्ति, ग्रन्थगौरवभयात् तु न लिखितम्, स्वयमेव च परशक्तिपातपवित्रितैः अनुसर्तुं शक्यम् । अन्येषां तु संवादशतैरपि प्रदर्श्यमानम् इदं वस्तुतत्त्वं निदाघातपतप्तशिलापतितजलबिन्दुवत् न क्षणमपि तिष्ठति इति अलम् ।

अन्यच्च शक्तिचक्रस्य स्वतन्त्राद्वयनिजमहाप्रकाशानुप्रवेशकारिस्वमरीचिनिचयस्य, स्वामोदजृम्भात्मना विभवेन प्रकाशितहृदयसंतोषकारिण्यल्पा दीप्तिः, मितयोगिजनप्रयत्नसाध्यापि अयत्नेन स्वभावावष्टम्भमात्रसिद्धबिन्दुनादादिप्रकाशमयी क्षोभकत्वेन उत्थिता यस्य ज्ञानिजनस्य, तं वयति अनुत्तराद्वयसंवित्तन्तुसंतानितं संपादयति । यत्प्रथयिष्यति

'अतो बिन्दुरतो नादः[2]·········।'

इत्यादि ।

·········क्षोभकत्वेन देहिनः ॥'(३ । १०)

(१) कुलानां देहाक्षभुवनादीनां शक्तिरूपतया परिज्ञानमेव सारः ।
(२) अतो बिन्दुरतो नादो रूपमस्मादतो रसः ।
प्रवर्तन्तेऽचिरेणैव क्षोभकत्वेन देहिनः ॥

पं० ११ क० पु० निजप्रकाशेति पाठः ।
पं० १३ ख० पु० कारिणी प्रभा दीप्तिरिति पाठः ।
पं० १४ क० पु० प्रयत्नप्राप्यासाध्ययत्नेनेति ग० पु० प्राप्या साध्ययत्नेति, सिद्धा बिन्दु इति च पाठः ।

इत्यन्तम् । एवंविधो यः तं शक्तिचक्रविभवप्रभवं व्याख्यातरूपं शंकरं स्वस्वभावं स्तुमः इति । एवमनेन श्लोकभागेन वर्तमानार्थोपक्षेपगर्भेण विश्वोत्तीर्णो विश्वमयश्च उत्तमाकुलत्रिकाद्याम्नायोपदेशदिशा स्वस्वभाव एव शंकरः इति उपपादितम्, न तु वेदान्तवादिवत् 'विश्वं यन्न तदेव ब्रह्म' इत्येवं प्रायं,

'नाभावो भाव्यतामेति ..... [1] ' । (१ । १२)

इत्यादिना

'न त्वेवं स्मर्यमाणत्वं तत्तत्त्वं प्रतिपद्यते ।' (१ । १३)

इत्यन्तेन निषेधात् । नापि सिद्धान्तदृष्टिवत् विश्वोत्तीर्णमेव परं तत्त्वम् इत्येवंरूपम्,

'तस्योपलब्धिः सततं त्रिपदाव्यभिचारिणी ।' (१ । १७)

इत्यादिविरुद्धत्वापत्तेः । नापि अप्रकटिताकुलस्वरूपकुलप्रक्रियाशास्त्रवत् विश्वमयमेव पूर्णं रूपम् इत्येवं स्वभावम् ।

'यदा क्षोभः प्रलीयेत तदा स्यात्परमं पदम् ।' (१ । ९)

इत्याद्यसंगतेः । इति समस्तशास्त्रार्थं वाक्यैकवाक्यतया पर्यालोच्य सर्वदा सर्वासु दशासु दृढशंकरात्मकस्वस्वभावप्रतिपत्त्या अवस्थातव्यम्, न तु अत्र मनागपि अवज्ञा विधेया । अख्यातिनिर्हरणायैव तु सर्वदा यत्न आस्थेयः, न तु सा दशाऽस्ति यत्र शिवता न स्फुरति इति उपदिष्टं भवति । यदादिष्टं परमेष्ठिना श्रीस्वच्छन्दादिशास्त्रेषु

'यत्र यत्र निलीयेत मनस्तत्रैव भावयेत् ।
चलित्वा यास्यति कुत्र सर्वं शिवमयं यतः ॥'

---

१ नाभावो भाव्यतामेति न च तत्रास्त्यमूढता ।
यतोऽभियोगसंस्पर्शात्तदासीदिति निश्चयः ॥
अतस्तत्कृत्रिमं ज्ञेयं सौषुप्तपदवत्सदा ।
न त्वेवं स्मर्यमाणत्वं तत्तत्त्वं प्रतिपद्यते ॥

पं० २२ ख० पु० तत्रैव धारयेदिति पाठः ।
पं० २३ क० पु० चलित्वा कुत्र गन्तासि इति पाठः ।

इति । इहापि वक्ष्यति

'न सावस्था न यः शिवः' (२।४)

इत्यादि । अस्ति च शिवसूत्रम्

'सकृद्विभातोऽयमात्मा पूर्णोऽस्य न क्वापि अप्रकाशसंभवः।'

इति । तथा

'चिद्घनमात्मपूर्णं विश्वम्'

इत्यादिना इति । व्याख्यातमिदं समस्तशास्त्रार्थासूत्रणपरमार्थमतिप्रसन्नगम्भीरमादिसूत्रं, करोतु सर्वस्य शिवम् ॥

शास्त्राब्धेरर्थमात्रं परिमितमतयः केऽपि संप्राप्य तुष्टाः
केचिन्नैवाप्नुवन्ति प्रविततयतनाः पारमस्यापरे तु ।
पोप्लूयन्तेऽर्धभागे तृणवदथ परे मज्जनोन्मज्जनाभिः
खिद्यन्तेऽन्ये तु नेतुं निखिलमिदमथाप्यर्थिषूद्धान्तमीशाः ॥१॥

स्मृतिपथजुषि यस्मिन्पाशबन्धप्रबन्धा
झटिति विघटितान्तर्ग्रन्थयो विश्लथन्ते ।
स्फुरति च चितिचन्द्रानन्दनिःष्यन्दिधारा-
मृतरसपरिषेकस्तं शिवं संश्रयामः ॥ २ ॥

सर्वत्र प्रतिबोधविद्धमहसो विद्याब्धिशीतद्युते-
र्हेलालोकनकर्ममोचितनतानन्तार्थिसार्थाद्गुरोः ।
श्रुत्वा सम्यगिदं प्रभोरभिनवात्स्मृत्वा च किंचिन्मया
क्षेमेणार्थिजनार्थितेन विवृतं श्रीस्पन्दसूत्रं मनाक् ॥ ३ ॥

इति स्पन्दसंदोहः समाप्तः ॥

कृतिर्महामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदभिनवगुप्तपादपद्मोपजीविनो राजानकक्षेमराजस्य ॥

पं० १ क० ख० पु० इहापि भविष्यति इति पाठः ।
पं० १० क० पु० प्रविहितेति पाठः ।
पं० १२ क० पु० उद्धातुमीशा इति पाठः ।
पं० १५ ग० पु० निःष्यन्देति पाठः ।
पं० १९ क० पु० न किंचिदिति पाठः ।
पं० २० क० पु० विहितमिति पाठः ।

सद्विद्यानां संश्रये ग्रन्थविद्वद्-
व्यूहे ह्रासं कालवृत्त्योपयाते ।
तत्तत्सद्धर्मोद्दिधीर्षैकतान-
सत्प्रेक्षौजःशालिना कर्मवृत्त्यै ॥ १ ॥
श्रीमत्कश्मीराधिराजेन मुख्यै-
र्धर्मोद्युक्तैर्मन्त्रिभिः स्वैर्विवेच्य ।
प्रत्यष्ठापि ज्ञानविज्ञानगर्भ-
ग्रन्थोद्धृत्यै मुख्यकार्यालयो यः ॥ २ ॥
तत्राजीवं निर्विशद्भिर्मुकुन्द-
रामाध्यक्षत्वाश्रितैः सद्भिरेषः ।
पूर्त्या शुद्ध्या व्याख्यया संस्कृतः स्तात्
पूर्णो ग्रन्थः श्रेयसे सज्जनानाम् ॥ ३ ॥

तिलकम् ।

श्रीशिवार्पणं भूयात् ।

